

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ ІНСТИТУТУ ОПІКИ В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОГО ПРАВА

У статті розглядається правовий аспект секуляризації опікунської справи на території сучасної України: від закріплення інституту опіки у перших писаних правових документах до запровадження державних опікунських відомств у XVIII ст. Поряд із такими «націоналізованими» нашою історіографією пам'ятками, як Руська правда та Литовський статут, розглядаються правові акти візантійського, московського та російського імперського законодавства, які справили визначальний вплив на розвиток вітчизняного права.

Ключові слова: опіка, секуляризація, tutela dativa, магістрати, Руська правда.

В статье рассматривается правовой аспект секуляризации опекунского дела на территории современной Украины: от закрепления правовых норм института опеки в первых письменных правовых документах до учреждения государственных опекунских ведомств в XVIII веке. Наряду с такими «национализированными» нашей историографией памятниками, как Русская правда и Литовский статут, рассматриваются правовые акты византийского, московского и российского имперского законодательства, которые оказали решающее влияние на развитие отечественного права.

Ключевые слова: опека, секуляризация, tutela dativa, магистраты, Русская правда.

In the article the legal aspect of secularization on the territory of modern Ukraine of guardianship is examined: from the fixing of legal norms of institute of guardianship in the first written legal documents up to the establishment of state guardian's departments in XVIII century. Along with such «nationalized» monuments of Ukrainian historiography as the Russkaja Pravda and the Lithuanian Statute other legal acts of Byzantine, Moscow and Russian imperial legislation, which rendered deciding influence on development of domestic legislation, were examined.

Key words: guardianship, secularization, tutela dativa, magistrates, Russkaja Pravda.

У статті 35 Конституції України послідовно втілено принцип відділення церкви від держави. Проте в історико-правовому вимірі таке відділення було

досягнуто не одномоментним актом, а тривалим і суперечливим процесом боротьби протилежних тенденцій, який можна окреслити в термінах секуляризації та клерикалізації.

Традиційно вважається, що термін «секуляризація» первісно вживався лише у вузькому (юридичному) значенні як примусова передача церковних володінь у власність світської влади¹. Згодом цим словом почали визначати ширше коло явищ, які разом означали процес звільнення всіх сфер суспільного і приватного життя від впливу релігії та церкви². Така парадигма, започаткована в добу просвітництва, формує уявлення, що секуляризація є лінійним процесом, що містить чітку прив'язку до поступу людського суспільства, хоча слід констатувати, що окремі прояви секуляризації в сучасному розумінні, як і протилежної їй тенденції «клерикалізації», спостерігаються на всіх етапах становлення та розвитку світових релігій.

Ілюстрацією наведеного може бути історія інституту опіки у вітчизняному праві, що є предметом нашої роботи.

Спеціальних історико-юридичних досліджень інституту опіки дуже небагато. Слід віддати належне О. С. Невзорову, який є автором ґрунтовного монографічного дослідження розвитку інституту опіки над неповнолітніми³. Класичні підручники з історії права, зокрема, підручники М. Ф. Владимирського-Буданова та В. М. Латкіна, містили спеціальні глави з історії інституту опіки. Крім того, важливе значення мають теоретичні та прикладні праці дореволюційних цивілістів Д. І. Мейера, Г. Ф. Шершеневича, О. Ф. Соколова, П. І. Люблінського, І. С. Вольмана, М. К. Мартинова, О. Г. Бекіна, М. В. Шимановського та ін. Серед сучасних досліджень історії інституту опіки слід назвати статті С. Є. Морозової та М. Ю. Міхєєвої.

Історія правового регулювання опіки традиційно починається з римського права, в якому опіка спочатку розглядалася як сімейна справа, і лише згодом публічна влада почала здійснювати не тільки контроль за діями опікунів, але й призначати опікунів (*tutela dativa*) в тих випадках, коли не було підстав для опіки за законом (*tutela legitima*), або опіки за заповітом (*tutela testamentaria*).

Виключно церковний характер інституту опіки було вперше закріплено візантійською Еклогою. Згідно з VII титулом Еклоги малолітні сироти, в разі відсутності опікуна за заповітом, переходили до відання благочестивих установ (*orphantrotrophea*) в Константинополі. У провінціях функції відповідних відомств покладалися на осередки духовної влади – єпископства, монастирі та церкви⁴. У своєму коментарі до цього титулу С. Е. Ліпшиц зазначає, що тенденція збереження та навіть розширення прав церков та монастирів свідчить про появу відповідного законодавчого положення в період, який передував започаткуванню політики, спрямованої проти засилля та могутності церкви, що проводилась упорядниками Еклоги – імператорами-іконоборцями Левом III Ісавом та Костянтином V Копронімом⁵.

На дискусійність тези про «традиційність» прав церкви та на підтримку твердження, наведеного на початку цього абзацу, вказує формулювання у титулі: *«бо не бажано Богові, як це було до цього часу, призначати опікунами інших осіб, які розкрадають майно сиріт так, що вони змушені жebraкувати»*

ти»⁶. Крім того, на нашу думку, «розширення прав» церкви в царині опіки цілком могло бути складовою антиклерикальної політики. Як зазначає Н. С. Суворов, відповідні положення Еклоги рідко застосовувались на практиці, з огляду на непопулярність законодавства іконоборців та несприятливе ставлення церковних канонів до опіки. В чинному на той час праві Юстиніана єпископам було надано право участі у призначенні опікунів, проте про пряме завідування опікою не йшлося. Вчений, крім того, вказує на те, що Юстиніан особисто не тільки схвалював, а й заохочував відмову духовних осіб від обов'язків опікуна, за наявності підстав для опіки за законом⁷.

Подальший розгляд візантійського права в цій царині є доцільним вже в аспекті його впливу на давньоруське право та його джерела, зокрема Руську Правду, Церковні Статути та ін. Мета нашого дослідження передбачає відповідь на питання: чи існувала у давньоруській державі опіка *tutela dativa* і до чієї компетенції належало призначення опікунів та спори із опіки. На перше питання ствердну відповідь дає В. І. Сергєєвич, аналізуючи формулювання Руської Правди: *«кто имъ ближей будетъ, тому и дати на руже»*. Слово **«дати»** вказує на певну розпорядчу дію, а отже, на думку вченого, передбачає наявність органу з відповідними повноваженнями⁸. Стосовно духовного або світського характеру такого органу думки вчених розходяться. Згідно із М. Ф. Владимирським-Будановим *«опіка встановлюється суспільною владою і слід вважати, що йдеться про владу общинну, найближчу до сімейної, але у класах суспільства, що стоять поряд із князем, може розумітись і влада князівська»*⁹.

Інші вчені, зокрема О. С. Невзоров та І. Д. Беляєв, вказують на існування на Русі установ **orphanotrophia** за зразком візантійської Еклоги, що, на їх думку, обґрунтовується тим, що вже в церковному статуті князя Володимира опікунські справи віднесено до видання єпископського суду: *«Дахъ суды церквямъ, всемъ епископямъ... Князю и бояромъ и судьямъ их в те суды не лзе вступатися...»*¹⁰. Зі свого боку зауважимо, що слід відзначити принаймні низький рівень конкретики Статуту Володимира при визначенні підвідомчості опікунських справ єпископському суду, оскільки з документу наочно випливає лише підсудність спадкових справ: *«братии ти дети тяжуются о заднице»*¹¹. Не внесено належної конкретики стосовно підвідомчості опіки і пізнішими церковними статутами князів Ярослава та Всеволода. Крім того, як видається, підвідомчість самої опіки та підсудність спорів в сфері опіки могли належати різним «гілкам влади».

Так, О. С. Невзоров, посиляючись на Еклогу за ред. К. Е. Цахаріє, вказує на закріплення в її тексті права позову на зловживання опікуна, що подається підопічним до особливого органу – т. з. сирітського судді¹². І. Д. Беляєв знаходить аналогічну норму в пам'ятці словянського права «Закон судний людем»¹³. Зі свого боку зазначимо, що в сучасних виданнях Еклоги ми не знаходимо згадок про «сирітського суддю». В VII титулі використаного нами тексту Еклоги не йдеться навіть про саме право позову проти опікуна. Е. Є. Ліпшиц пояснює розбіжності свого перекладу із редакцією Цахаріє тим, що видатному німецькому вченому на той час були доступні тільки більш пізні варіанти Еклоги,

зміненій за Прохіроном Василя Македонянина. На запозичення відповідних положень із Прохірону вказує і І. Д. Беляєв: *«Всі ці узаконення, взяті в більшій своїй частині з Прохірону Василя Македонянина, із усією імовірністю були чинним законом в один час із Руською Правдою. Це вбачається з того, по-перше, що справи по духовних заповітах та опіці за уставом Ярослава надані церковному суду, а, по-друге, з того, що Руська Правда, детально викладаючи статті про спадкування за законом, зовсім не згадує ні про спадкування за заповітом, ні про опікунів та душеприкажчиків за заповітом. З цього можна зробити висновок, що по цих справах тодішні судді керувалися Судним Законом»*¹⁴.

Відповідне право позову нами виявлено в зведеній та поширеній редакціях «Закону судного людем» в статті *«об умирании»*. Слід зазначити, що згідно із статтею слід звертатися не до сирітського судді, а *«к великому отместнікоу еже его постави власть наша помогати сироте и вдовице»* (текст за Троїцьким списком зведеної редакції)¹⁵. Зробити однозначний висновок стосовно того, про яку саме владу йдеться у цій нормі, не вбачається за можливе, оскільки у преамбулі закону міститься посилання на візантійського імператора Костянтина, який уособлював собою як духовну владу, так і світську.

Винайдені нами суперечності та різночитання не дозволяють дійти однозначного висновку стосовно світського або церковного характеру інституту опіки в Давній Русі. Проблема, на нашу думку, полягає ще й в тому, що всі дослідники, згадані нами, окрім М. Ф. Владимирського-Буданова, не досліджували розвиток давньоруських правових правил щодо опіки у литовсько-русську добу.

Водночас вже на зорі становлення вітчизняної історико-правової науки вчені почали говорити про зв'язок Литовського Статуту із Руською Правдою. В царині правового регулювання опіки такий зв'язок також простежується. Ф. І. Леонтович, зокрема, зазначав: *«В інших розділах також зустрічаємо статті не руського походження, запозичені з польського і навіть римського права (напр. про тестаменти). Але, за цими не багатьма статтями, слідує цілі ряди статей та розділів (о суде, поглавли женском, опеках, квалте, грабежах, злодействе) із разучою, іноді буквальною схожістю із постановами Руської Правди. Інститути, правда, інакше формулюються, але сама сутність їх однакова в обох пам'ятках»*¹⁶.

Правове регулювання інституту опіки на теренах України здійснювалось на підставі Литовського Статуту аж до середини XIX століття. І навіть після офіційного його скасування згідно із «Височайше затвердженою» думкою Державної Ради від 15 квітня 1842 року *«о опеках в губерніях Черниговской и Полтавской»*, визнавалося доцільним зберегти для Чернігівської та Полтавської губерній чинність правил опіки, які ґрунтуються на Литовському статуті, з подальшим включенням цих правил до Зводу законів Російської Імперії¹⁷.

У Литовському Статуті 1529 року питанням опіки присвячено п'ятий розділ «о опекунах». Для Статуту характерним є світський характер опіки. Артикул 7 п'ятого розділу містить норму про обов'язковий офіційний опис

майна опікуном при свідках, наданих повітовою владою. Один примірник такого опису мав зберігатися у воєводи або старости повіту. Крім того, формулюється відповідальність опікуна перед світською владою, закріплюються судові механізми відшкодування шкоди, завданої опікуном¹⁸.

На вищому рівні, з точки зору структури та юридичної техніки, розвинуто норми інституту опіки у шостій книзі Литовського Статуту 1566 року. У третьому артикулі міститься диспозиція на випадок відсутності заповіту померлого та родичів-опікунів за законом: *«а не станет ли покудели крвных, тогда от нас, Господара, або от панов воевод, або от суду земского мають быти опекуны приданы»*¹⁹.

У Литовському Статуті 1588 року вже у класичній термінології визначаються різновиди опіки: *«опекунъ такъ тестаментомъ zostавлений, яко и прирожонный або тежъ з уряду приданный»*²⁰. Постанова артикулу 11 книги п'ятої, якою закріплюються підстави та порядок призначення опікунів урядом, вказує, що в ролі уряду має виступати земський суд²¹. Натомість у різних інших артикулах Статут по-різному формулює *tutela dativa*: *«отъ вряду... , отъ уряду... , отъ земского суду»*, проте переліку посадових осіб від князя до суддів і воєвод, який вказував би на альтернативну підвідомчість (як у Статуті 1566 року), третя редакція Статуту не містить. Крім того, Статут містить правило розмежування територіальної компетенції органів влади у сфері опіки, яке, до речі, було пізніше вміщене до Зводу законів Російської Імперії. Згідно із цим правилом опікун призначається тим урядом, у повіті якого знаходиться більша частина майна, над яким встановлюється опіка²².

Можна зробити висновок, що перша редакція Статуту опосередковано закріплює опіку за рішенням уряду, у другій редакції визначено перелік органів, які мають повноваження призначати опікунів (Великий князь, воєводи, земські суди), а у третій редакції такий перелік обмежено земськими судами.

Отже, якщо стати на позицію Ф. І. Леонтовича стосовно тотожності сутності інституту опіки за Литовським статутом та за Руською правдою, то є підстави визнати світський характер опіки на українських землях, починаючи із одинадцятого століття.

У разі ж, коли ми не будемо брати до уваги ці аналогії та вважатимемо правильною точку зору О. С. Невзорова стосовно церковного характеру опіки у Київській Русі, то ми принаймні зможемо констатувати, що секуляризація опіки відбулася вже у литовсько-руську добу. Концептуалізувати сказане можна тезою, висловленою П. П. Музиченком: *«Снування у одній державі двох гілок християнства призвело до того, що на відміну від інших середньовічних держав того часу, у Великому князівстві Литовському сформувалася система близька до цезарепанізму, за якої державна влада відтіснила церковну з її космополітичними ідеями. Вперше в історії Європи вдалося вивести норми права з-під впливу церкви»*²³.

Разом з тим, у дореволюційній історико-правовій науці, не зважаючи на окремі наголоси на необхідності включення історії західно-руського права до предмету історії руського права, традиційно вважалося, що секуляризація вітчизняного інституту опіки відбулася протягом XVIII століття. Такий підхід

пов'язаний із упередженням стосовно виключності впливу права Московської держави на формування російського імперського законодавства в сфері опіки, хоча цей «досвід» у нормативно-правовому вимірі був дуже незначним.

У основному джерелі права Московської держави – Соборному Уложенні 1649 року спостерігається кваліфіковане мовчання законодавця стосовно інституту опіки, хоча тексти Литовського Статуту детально вивчалися упорядниками Уложення, і багато норм інших інститутів було запозичено. Так, Л. Ю. Михеєва, досліджуючи у своїй статті історію становлення інституту опіки у Росії, зазначає: «У Соборному Уложенні 1649 р. права опікуна та підопічного в порівнянні із попереднім законодавством було розширено, але саме поняття опіки як правового відношення не було регламентовано»²⁴. Дійсно, статті 23, 54 глави XVI та статті 20, 110 глави XX Соборного Уложення містять норми опікунського права²⁵, проте ці норми стосуються виключно охорони майнових прав малолітніх у відносинах із родичами та опікунами і не торкаються підстав, порядку призначення опікунів, ведення ними опіки та відповідної звітності. Таким чином, опікунська справа у Московському Царстві перебувала під контролем церкви, але і світська влада зберігала певний важіль впливу в цій сфері. Цей стан справ змінився в процесі адміністративних реформ імперської доби.

Петром I, погляди якого на церковну владу широко відомі, було видано низку правових актів стосовно секуляризації опіки. Першим серед них став: Указ 1714 року «о єдинонаследии», яким було підвищено вік настання повноліття з 15 років (як закріплено в Уложенні 1649 року), до 18 років у хлопчиків та 17 у дівчат. Спадкоємець згідно з Указом ставав опікуном малолітніх родичів²⁶.

Указ 1722 «о свидетельствовании дураковъ в Сенате» визначав порядок освидування психічно хворих людей та містив положення про позбавлення їх дієздатності та призначення над ними опікунів²⁷.

У 1723 році імператором було підписано інший, лаконічний за змістом, Указ «о непосылке сумасбродныхъ и помешанных в монастыри»: *«сумасбродныхъ и подъ видомъ изумления бываемыхъ, каковыя напередъ сего аки бы для исцеления посылавались въ монастыри, таковыхъ отныне в монастыри не отправлять»*²⁸. Таке розпорядження в перспективі створило передумови для створення світських закладів громадської опіки.

Опіку *tutela dativa*, та повноваження органів державної влади стосовно контролю за опікунами було сформульовано в 46-му пункті Указу 1724 року «об инструкции городовымъ магистратамъ»: *«Магистрату смотреть того прилежно, чтобъ те душеприказчики имели техъ малолетнихъ детей в добромъ призрени и воспитаніи, а оставшіе ихъ после родителей пожитки в добромъ храненіи съ приобщеніемъ возможной прибыли. А буде после такихъ умершихъ гражданъ малолетныя дети останутся, а душеприкащикомъ отъ родителей техъ съ письменнымъ свидетельствомъ кто определенъ не будетъ и для сохранения такихъ малолетнихъ детей, чтобы оныя въ пользу городу могли быть, и для сбереженія движимыхъ и недвижимыхъ ихъ пожитковъ, по усмотренію Магистратскому, вместо душеприкащиковъ, определять указомъ ... людей, которыхъ, кому во всемъ в томъ веритъ возможно»*²⁹. Саме цю

інструкцію, М. Ф. Владимирський-Буданов пропонує вважати першим прикладом встановлення опіки як особливої державної установи із владою, що контролює діяльність опікунів³⁰.

На думку О. С. Невзорова, Інструкція про міські магістрати так і не була повною мірою втілена в життя. Петро II скасував магістрати у 1728 році. Імператриця Єлизавета поновила магістрати лише через 15 років³¹. Проте про діяльність цих органів у сфері опіки красномовно свідчить той факт, що навіть імператриця Катерина II у своєму знаменитому Наказі 1768 року, даному Комісії для створення проекту Нового Уложення лише тільки декларує: *«Итак полезнее сделать учреждений обь опекунстве»*³².

Але вже із впровадженням «Учреждения для управления губерниями» 1775 року було здійснено найважливіший крок у напрямку секуляризації інституту опіки – створено державні опікунські відомства за становим принципом. Для дворян запроваджувалась Дворянська опіка, яка очолювалась повітовим предводителем дворянства, а для міщан при міському магістраті запроваджувався Міський сирітський суд, який очолювався міським головою³³. Згодом компетенцію міського сирітського суду було поширено на особистих дворян, купців та різночинців. Попри наступні спроби реформування органів опіки у 1811, 1847, 1860, 1864, 1891 та 1915 роках³⁴, запроваджена у 1775 році система опікунських відомств, із певною специфікою в різних регіонах імперії, проіснувала аж до утвердження радянської влади (на території України приблизно до початку 20-х років).

Секуляризація опіки не вирішила усіх проблем цього інституту. Наведена хронологія розробок нового опікунського статуту вже сама по собі свідчить про наявність певних проблем. До таких проблем належали, зокрема, нездатність законодавця впровадити понад століття надати інституту опіки позастановного характеру. Крім того, розвиток економічних відносин вимагав комерціалізації опікунської справи і законні 5 % щорічного прибутку від майна, над яким було встановлено опіку, вже не могли задовольнити опікунів. Але, не зважаючи на ці та інші проблеми, секуляризація інституту опіки мала прогресивне значення, оскільки сприяла розвитку та інституціалізації відповідної соціальної інфраструктури, а отже стала важливою рушійною силою на шляху до розбудови правової соціальної держави.

1. *Хабермас Ю.* Вера и знание // Будущее человеческой природы. – М., 2002. – С. 119. 2. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 5. – К., 2003. – С. 454. 3. *Невзоров А. С.* Опекa над несовершеннолетними. Исторический очерк института и положение его в действующем российском законодательстве. – Ревель, 1892. – 246 с. 4. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века / Вступ. статья, перевод и комментарий *Е.Э. Литвищ.* – М., 1965. – С. 56. 5. Там само. – С. 126. 6. Там само. – С. 56. 7. *Невзоров А. С.* Зазн. праця. – С. 90. 8. *Сергеевич В. И.* Лекции и исследования по древней истории русского права / Под редакцией и с предисловием В. А. Томсинова. – М., 2004. – С. 372. 9. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права. Изд. 3-е с дополнениями. – К.; СПб. 1900. – С. 470. 10. *Невзоров А. С.* Зазн. праця. – С. 76. 11. Там само. – С. 74. 12. Там само. – С. 75. 13. *Беляев И. Д.* История русского законодательства. Серия «Мир культуры, истории и философии». –

СПб., 1999. – С. 199. **14.** *Беляев И. Д.* Вказана праця. – С. 199. **15.** Закон Судный людем пространной и сводной редакции. / Подготовили к печати М. Н. Тихомиров, Л. В. Милов, под ред. М. Н. Тихомирова. – М., 1961. – С. 112. **16.** *Леонтович Ф. И.* Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Том 2: Історія держави і права України: Руська Правда / Упорядники: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко; відп. редактор І. Б. Усенко. – К., 2002. – С. 164. **17.** *Шимановский М. В.* Первая часть десятого тома с ее историческими основаниями. Выпуск 1-й. Кн. 1-я. О правах и обязанностях семейственных. – Казань, 1870. – С. 9–12. **18.** Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. – Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – С. 27, 98. **19.** Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. – Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2003. – С. 134. **20.** Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 1 / Уклад.: Білоусов Ю. В., Калаур І. Р., Грицько С. Д. та інші. / За ред. Стефанчука Р. О. та Стефанчука М. О. – К., 2009. – С. 239. **21.** Там само. – С. 234–235. **22.** Там само. **23.** Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. – Том I ... – С. 20. **24.** *Макарова С. В.* Институт опеки и попечительства над несовершеннолетними детьми: история его становления в России // Вопросы ювенальной юстиции: Федеральный научно-практический журнал. – № 1 (6). – М., 2006. – С. 5. **25.** Соборное уложение 1649 года. Текст. Комментарии / Подготовка текста Ивиной Л. И., комментарии Абрамовича Г. В., Манькова А. Г., Миронова Б. Н., Панеяха В. М. – Ленинград, 1987. – С. 77, 81, 105, 117. **26.** *Латкин В. Н.* Учебник истории русского права периода империи /XVIII и XIX ст./ – Изд. 2-е перераб. и доп.. – СПб., 1909. – С. 530. **27.** Там само. С. 531. **28.** *Шимановский М. В.* Зазн. праця. – С. 540. **29.** Там само. – С. 433–434. **30.** *Владимирський-Буданов М. Ф.* Зазн. праця. – С. 470. **31.** *Невзоров А. С.* Зазн. праця. – С. 103. **32.** *Екатерина II Великая.* Наказ ее императорского величества Екатерины второй самодержицы всероссийской, данный комиссии о сочинении Проекта нового уложения / Под ред. Чечулина Н. Д. – СПб., 1907. – С. 119. **33.** Российское законодательство X–XX веков. В 9-ти т. Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. – М., 1987. – С. 312. **34.** *Макарова С. В.* Зазн. праця. – С. 6–7.